

Витомир МИТЕВСКИ

ХЕРАКЛИТОВИОТ ТЕРМИН ΚΟΣΜΟΣ

Прегледот на преводите на Хераклитовиот фрагмент 30¹ е веројатно еден од најдобрите примери кои покажуваат дека преводот на философски текст, посебно од античките философи, најчесто е и негово толкување. Ова, природно, се однесува и на терминот *κοσμος* кој и покрај тоа што во посочениот фрагмент денес вообичаено се зема како изворно Хераклитов, сепак доживува многубројни преводни облици.

Според Diels, оригиналната верзија гласи:

κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, οὕτε τις θεῶν οὕτε ἀνθρώπων ἐποίησεν,
'ἀλλ' ἦν ἀεὶ καὶ ἔστιν καὶ ἔσται πῦρ ἀεὶζῶον, ἀλλόμενον μέτρα καὶ
ἀποσβεννύμενον μέτρα.

Овој популарен фрагмент кај нас е преведен на следниов начин:
„Овој свет, ист за сите, не го создал ниieden бог и ниieden човек, туку секогаш бил и е и ќе биде вечно жив оган што по мера се пали и по мера гасне“.²

Овде *κόσμος* е преведен со „свет“ и тоа секако не предизвикува особено внимание, доколку не се спореди со преводите на некои други јазици. Така, Diels *κόσμος* го преведува како „Weltordnung“, Burnet³ — „world“, Kirk⁴ — „(world —) order“, Marcovich⁵ — „world — order“, а Conche⁶ — „Mond“.

Очигледно, толкувањата варираат (во еден послободен превод) од „ред“ преку „свет-ред“ до „свет“, што покажува дека грчкиот оригинал употребен од Хераклит претставува загатка која од преведувачот бара своевидно разгатнување.

Етимолошката анализа на *κόσμος* овде не може многу да ни помогне. Зборот обично се изведува од коренот *ked-, но Chantraine

¹ Според Н. Diels, *Die Fragmente der Vorsokratiker*, gr. u. deutsch, Berlin, 1922.

² Ј. Јосифовски, *Филозофија*, Скопје, 1967, 194.

³ J. Burnet, *Early Greek Philosophy*, London, 1930, 134.

⁴ G. S. Kirk, *Heraclitus. The Cosmic Fragments*, Cambridge, 1962, 307.

⁵ M. Marcovich, *Heraclitus, Editio maior*, Merida, 1967, 268.

⁶ M. Conche, *Héraclite. Fragments*, 1986, 279.

смета дека неговата етимологија е општо земено „obscure“⁷. Puhvel е на мислење дека етимолошкото врзување на *κόσμος* за *ked формално е можно, но семантички останува во најдобар случај нејасно.⁸

Според тоа, основното значење на овој збор преостанува да се иследува во рамките на неговата употреба во старогрчкиот јазик. Тука неговото основно значење е „ред“ во буквална (Ил. X, 472) и преносна (морална) смисла (Ил. II, 214), но подеднакво и „устројство“ на нешто поединечно (Од. VIII, 492) или „поредок“ во социјална и политичка смисла (Херодот I, 65). Понатаму, зборот има значење и на „украш“ (Ил. IV, 145; Ајсхил, *Агамемнон*, 355).

Во однос на Хераклитовата употреба од најголемо значење е да се стесни семантичкото поле на овој збор во областа на филозофијата и тоа на онаа што му претходи на Сократ. Поимното опкружје во кое се движи претсократовската употреба на *κόσμος* е содржана во релацијата „ред-свет“. Guthrie оваа релација ја согледува во историски развој, при што разликува четири етапи: а) ред или устројство на нешто, б) ред во светот, в) светот како ред, и г) светот воопштено без особен однос спрема неговото устројство.⁹

При целата прегледност на овој развој, проблематично е да се определи точното место и значење што овде го зазема Хераклитовиот термин: дали тој подразбира некаков ред, дали е упатен на светот воопшто или зафаќа некој меѓупростор?

Обидите уште повеќе да се стесни просторот околу Хераклит, со тоа што точно ќе се определи значењето на зборот кај неговите современици не даваат особени резултати. Според традицијата, Питагора е првиот кој целината што нè опкружува ја нарекол *κόσμος* со оглед на редот што е содржан во неа (Aëtius II, 1, 1). Тоа може да значи дека и Хераклит го употребил овој термин со намера да укаже на „целината на светот“ со тоа што „редот“ би се свел на дообјаснување на таа целина.

Проблематично е дали Анаксимандар го употребил зборот *κόσμος* во значење на „свет“ (дури и со конотација на некаков ред), додека кај Емпедокле има определено колебање — тој еднаш (фр. 26. 5) навистина го употребува зборот во значење на „ред“, но друг пат (фр. 134. 5) се чини дека тој кај него значи „свет“ како целина. Мелис (фр. 7) и Парменид (фр. 4) од своја страна веќе несомнено го имаат употребено зборот во значење на „ред“.

Во поново време, Kirk прави сериозен обид да го пробие патот до вистинското значење на овој термин кај Хераклит при што негов основен став е дека во грчката филозофија *κόσμος* го задржува првобитното значење на „ред“ или „устројство“ (order, arrangement) сè до четвртиот век пред н.е. Споменатото традиционално сведочење дека Питагора сепак го имал на ум значењето „свет“ тој го

⁷ P Chantraine, *Dictionnaire étymologique de la langue grecque*, Paris, 1968.

⁸ J. Puhvel, „The Origins of Greek Kosmos and Latin Mundus“, *Am. Journal of Philology*, 97 (197,) 154—167.

⁹ W. K. C. Guthrie, *A. History of Greek Philosophy*, I, Cambridge, 1962, 208.

отфрла како анахроно (припишувајќи го на подоцнежниот питагореец Филолај), а речиси сите преостанати показатели во таа смисла ги смета за неизвесни. Така тој доаѓа до заклучокот дека *κόσμος* could mean either „order“ or, by extension, „ordered whole“¹¹. Очигледно е дека тоа „ог“ (или) никако не може да значи изедначување и Кирк, чувствувајќи дека застанал на половина пат, во следната реченица порешително се изјаснува за едното од двете можни толкувања: „In fact this ordered whole would refer to what we mean by „world“, but is not identical with this because it gives priority to the idea of „order“.“¹²

Сепак, таквиот приоритет што „редот“ го добива над „светот“ набргу се открива како извор на непремостливи тешкотии. Имено, кога *κόσμος* протолкуван како „ред“ треба да се усогласи со целината на фрагментот 30, а особено со „вечно живиот оган“ (*πῦρ αἰζῶν*), станува јасно дека „редот“ не е „супстанца“ како „огот“, туку својство, епифеномен. Тоа значи дека никакво равенство меѓу нив не може да биде воспоставено. Kirk, сепак се обидува тоа равенство да го воспостави преку релативизирање на супстанцијалноста на огот кај Хераклит, за кое и самиот уvidува дека нема сигурна подлога во фактите. Понатаму, понудува уште неколку решенија, но очигледно заплеткувајќи се сè повеќе во небулозната аргументација, единствен излез наоѓа во нејасната равенка *κόσμος* = things + order¹³.

Сосема оправдано, Vlastos во својата критика на теоријата на Kirk ќе констатира дека ваквото становиште е отстапување од неговата појдовна позиција и дека „аргументацијата според која *κόσμος* може да значи само „ред“ кај Хераклит е бесмислена“¹⁴. Kirk секако не го сфатил сериозно предупредувањето на Burnet дека „the word *κόσμος* must mean „world“ here, not merely „order“; for only the world could be identified with fire“¹⁵.

Не е потребно понатаму да се навлегува во аргументацијата „за“ и „против“ околу определбата на овој Хераклитов поим за да констатираме дека тој во себе неразделно ги носи двете основни значења: „свет“ и „ред“. Проблемот веќе не е само значењето на овој повеќезначаен збор, туку и како да се преведе на еден современ европски јазик.

Еден поопсежен преглед (од првично изложениот) на преводите на *κόσμος*, во поновите изданија на Хераклитовите фрагменти ги разоткрива токму посочените дилеми на толкувањето.

Најпрво се виде дека обидот да се преведе *κόσμος* со „ред“ и покрај тоа што води сметка за изворната конотација на зборот кај Хераклит, сепак останува неуспешен кога треба да се вклопи во фрагментот како целина. Kirk секако денес е најпознатиот по-

¹⁰ G. S. Kirk, *ibid.*, 314.

¹¹ *Ibid.*, 314.

¹² *Ibid.*, 314.

¹³ *Ibid.*, 315.

¹⁴ G. Vlastos, „On Heraclitus“, *Am. Journal of Philology*, 76 (1955) 346.

¹⁵ J. Burnet, *ibid.*, 134.

борник на ова гледиште, но тој има свои претходници меѓу кои истакнато место зазема Diels. Неговиот превод со „Weltordnung“¹⁶ суштествено е на иста линија со онаа на Kirk и покрај тоа што во заграда веднаш додава *κόσμος*. Ставот на Diels е уште појасен во неговиот превод на англиски кој гласи „system of the world“¹⁷ при што убаво се гледа дека „system“ (еден вид ред) е носечкиот дел на изразот. На крајот, Marcovich во своето издание отворено застапува на страната на Kirk преведувајќи со „world-order“¹⁸.

На спротивната страна се наоѓа веќе цитираниот Burnet со преводот „world“¹⁹, а во најново време и Conche со преводот „Mond“²⁰. Сосема е разбирливо дека таквиот превод кој се сведува на нашето „свет“ не може да има никакви проблеми при усогласувањето со „вечно живиот оган“. Како што вели Vlastos, иако *κόσμος* во себе го носи значењето на ред, сепак тој не значи само „ред“ туку поскоро „свет кој е доведен во ред“ („orderly world“) кој всушност е оган²¹. Но, сега проблемот изникнува на друга страна: доколку се остане само на терминот „свет“ тогаш за нас останува загубено (впрочем како кај Burnet и Conche) суштественото значење на тој свет како ред, како среден, устроен свет. Зборот „свет“ кој се среќава во преводот на македонски и некои други јужнословенски јазици ја има истата судбина. Всушност, тој не само што не ја искажува полнозначноста на Хераклитовиот *κόσμος* туку од етимолошки аспект може да нè наведе и на погрешен пат: нашиот збор „свет“ потекнува од старословенскиот корен свѣт кој е присутен во зборовите „светли“, „светло“, „свеќа“ итн., а се разјаснува со паганството на Словените кои светот го разбирале како земја која ја осветлува сонцето.

Веројатно воден од мислата да ги избегне недоразбирањата што подеднакво ги носи и преводот со „ред“ и преводот со „свет“, преведувачот на најновото руско издание на фрагментите на претократовците под редакција на Лебедев²² го остава Хераклитовиот оригинален термин (со кирилична транслитерација) — „космос“. Ова секако не е прв таков обид, зашто многумина (на пример, беше споменат Diels) кон својот превод го придаваат и изворното *κόσμος* дури и во заграда. Сепак, работата е во тоа што и ваквата постапка не го решава проблемот.

Оригиналниот израз сигурно ја носел својата многузначност за современикот на Хераклит, веројатно и за подоцнежниот грчки чи-

¹⁶ H. Diels, *ibid.*

¹⁷ H. Diels, статија „Heraclitus“ во *Encyclopaedia of Religion and Ethics*, Edinburg, 1913.

¹⁸ M. Marcovich, *ibid.*, 268.

¹⁹ J. Burnet, *ibid.*, 134.

²⁰ M. Conche, *ibid.*, 279.

²¹ G. Vlastos, *ibid.*, 346.

²² Фрагменты ранних греческих философов, Подготвил А. В. Лебедев, Москва, 1989.

тател. Карактеристично за старогрчкиот филозофски јазик е што тој не се изградува врз позајменици (како современите европски јазици од старогрчки и латински), туку израснува преку семантичко проширување на општопознатите зборови од секојдневието. Оттаму многузначноста на филозофски обогатените зборови и изрази е забележлива за секој пообразован слушател или читател во антиката.

Директно пренесениот грчки збор во друг јазик може да содржи само некое од тие значења. Се чини дека токму тоа може да му се случи на непреведениот збор κόσμος кој како таков не само во рускиот, туку и во најголем број современи јазици (па и во македонскиот) упатува на поимот „вселена“.

Во таква состојба може да се помисли дека Хераклитовиот поим е едноставно непреводлив во неговата многузначност и дека мора да се прифати една од понудените варијанти. Сепак, извесна надеж во решавањето на проблемот нуди еден поинаков приод што го изнесува Gigon уште во 1935 година²³. Тој тргнува од контекстот на фрагментот или поточно, од контекстот на првата половина на фрагментот која гласи:

κόσμον τόνδε, τὸν αὐτὸν ἀπάντων, τις θεῶν οὔτε ἀνθρώπων ἐποίησεν.

Gigon тука ги доведува во тесна врска κόσμον τόνδε и ἐποίησεν при што одбележува дека ἐποίησεν не мора да се земе во библиското значење на „создавање“, туку во духот на грчката традиција, присутна особено кај Хесиод, како „доведување во ред“. Наспроти библиската претстава за создавање на светот од ништо, грчката традиционална претстава тргнува од „воведување некаков ред и устројство во светот“. Оттаму, Gigon заклучува дека κόσμον ἐποίησεν („светот го создаде“) сосема слободно може да се прочита како διεκόσμησε („го доведе во ред“, „го среди“, „го устрои“)²⁴. На овој начин се отвора можноста да се помират двете спротивставени гледишта, т.е. да се запази κόσμον како „свет“ на нивото на πῦρ αἰεταῖον како „вечно жив оган“, но наедно со преведувањето на ἐποίησεν како „среди“, „устрои“ да се сочува и значењето на светот како ред.

Kirk укажува на оваа сугестија на Gigon, но ја отфрла поради тоа што смета „дека го упростува проблемот“²⁵. Сепак, индикативно е што неговиот следбеник на овој план, Marković, првично κόσμον ἐποίησεν го превел со „world-order“ ... „made“, (како што беше укажано), а подоцна го превел во духот на Gigon: „свет“ ... „во ред го доведе“²⁶.

²³ O. Gigon, Untersuchungen zu Heraklit, Leipzig, 1935.

²⁴ O. Gigon, ibid., 56.

²⁵ G. S. Kirk, ibid. 314.

²⁶ M. Marković, Filozofija Heraklita Mračnog, Beograd, 1983, 122.

THE ΚΟΣΜΟΣ OF HERACLITUS

(S u m m a r y)

The survey of several modern translations of the term κόσμος in Heraclitus fr. 30 reveals the complex meaning of this word. Usually it is translated with »world«, but in the critical editions of Heraclitus there is not unanimity: we find often »world«, but also »world-order«, »Weltordnung« and similarly, where it is obvious that priority is given to »order«.

One of the most prominent interpretators of Heraclitus, G. Kirk, *The Cosmic Fragments* (1962) 307, accepts translation »(world-)order« with tendency to support the meaning of »order« in κόσμος of this fragment. But on the other side, when he is led to establish relationship of κόσμον τόνδε to πῦρ αἰζῶον as simple predicate in the very fragment, it is evident that κόσμος, though implies meaning of »order«, it does not mean just »order« because »order« is not a »substance, a thing in its own right« as πῦρ it is.

This Kirk's experience is a reason that we come back to the suggestion of O. Gigon, *Untersuchungen zu Heraklit* (1935) 56, though criticized by Kirk, that κόσμον ... ἐποίησεν is equivalent to διακόσμεσθαι. In our opinion, this translation offers as original meaning of »order« in the κόσμος of Heraclitus as possibility of adequate relationship of κόσμος to πῦρ in the context of the fragment.